

УДК 821.161.2(07)

*Вікторія Пустохіна,
асистент кафедри дидактичної лінгвістики
та літературознавства Житомирського державного
університету імені Івана Франка
(м. Житомир, Україна)*

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У СТАРШОКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті розглядається питання формування культурологічної компетентності старшокласників у процесі вивчення української літератури; проблема викладання літератури з урахуванням специфіки ціннісної картини світу учнів і визначення їх літературного розвитку, де велике значення має культурологічний контекст, який може бути своєрідним зв'язком між літературою і всебічно розвиненою особистістю школяра. Розглядається поняття культурологічної компетентності, що забезпечує пізнання справжньої глибини твору і є необхідною умовою літературної освіти учня, його літературного розвитку.

Ключові слова: компетентність, літературна компетентність, культурологічна компетентність, культура, культурологія, література, літературна освіта, художня культура, мистецтво.

В статье рассматривается вопрос формирования культурологической компетентности старшеклассников в процессе изучения украинской литературы; проблема преподавания литературы с учетом специфики ценностной картины мира учащихся и определение их литературного развития, где большое значение имеет культурологический контекст, который может быть своеобразной связью между литературой и всесторонне развитой личностью школьника. Рассматривается вопрос о культурологической компетентности, которая обеспечивает

познание истинной глубины произведения и есть необходимым условием литературного образования учащихся, их литературного развития.

Ключевые слова: *компетентность, литературная компетентность, культурологическая компетентность, культура, культурология, литература, литературное образование, художественная культура, искусство.*

The article deals with the formation of cultural competence of senior pupils in the process of studying of Ukrainian literature, the problem of teaching the literature with the consideration of specific values of pupils' world view and the recognition of their literary development; the cultural competence has a great significance, which can be the connection between literature and developed personality of student. It analyzes the concept of cultural competence, it provides the cognition of the depth of literary work and it is the necessary condition in the literary development of pupil. Studying literature in cultural contexts, a student starts to understand a literary work as a part of general cultural process. The task of a teacher is to help pupils to mention all cultural layers of the text and to help pupils to hear as many voices of the text as it is possible. The topicality is the study of methodical ways of providing cultural competence of students during the study of literature. The important task is before modern school: to form the outlook of students, which is full of humanistic ideas, views, convictions, ideals of Ukrainian and world spiritual culture.

Key words: *competence, literary competence, cultural competence, culture, literature, literary education, art culture, art.*

З розвитком сучасних технологій комп'ютерні ігри, планшети, смартфони та інші девайси поступово починають витісняти з ужитку книгу. Надмірне захоплення учнів новими інформаційними технологіями призводить до згасання в них інтересу до художнього слова, що в майбутньому може негативно позначитися на їхньому житті. Тому перед сучасною школою постало важливе завдання: сформувати світогляд учнів, збагачений гуманістичними ідеями, поглядами, переконаннями, ідеалами української і світової духовної культури.

Соціально-економічні перетворення, котрі відбуваються в країні на сучасному етапі, нерозривно пов'язані з формуванням нової освітньої парадигми, у якій основоположними є культурологічні та гуманістичні цінності, а раціоналізм замінюється культурологічним просвітництвом. Формування культури особистості в умовах сучасної дійсності – одна з наріжних соціальних проблем. Тому особливої актуальності набуває дослідження методичних шляхів забезпечення культурологічної компетентності учнів у процесі вивчення літератури.

Проблему культури з різних позицій висвітлювали у своїх працях мислителі всіх етапів історичного розвитку. І. Кант розглядав «категоричний імператив» – загальний моральний закон культурного розвитку. Г. Гегель вважав духовну культуру щаблем у розвитку абсолютного духу. Вітчизняні

філософи (В. Соловйов, Н. Бердяєв, А. Лосєв, П. Флоренський) розглядали питання культури з релігійно-філософських і ідеалістичних позицій. Значний інтерес для вивчення представляють підходи й теорії західних учених: В. Вундта, З. Фрейда, К. Юнга, К. Хорні, А. Бергсона, А. Тойнбі, О. Шпенглера, Ф. Гребнера, Л. Фробеніуса, Р. Араго та ін.

У методологічному й теоретичному аспектах питання культури розглядалися в працях вітчизняних авторів: Н. Гончаренко, П. Гуревича, Н. Злобіна, С. Іконникової, Е. Ільєнкова, Е. Маркар'ян, В. Межуєва, Т. Ойзермана, М. Кагана, В. Біблера та ін.

Ми розглядаємо культуру як результат історичного розвитку суспільства, як особливу реальність, яку школярі можуть відкрити, пізнати й засвоїти, виявити механізми і закони її функціонування. Процес пізнання культурних надбань необхідний для підвищення самосвідомості підростаючої особистості в суспільстві, для глибшого розуміння таких важливих положень: чим є людина; як оцінюється особистість у сучасному світі; чим відрізняються одна культура від інших культур; якими є особливості мистецтва, науки, релігії, усного та писемного слова тощо. У культурологічній парадигмі освіти досліджується духовний світ людини в його сукупності, розглядається місце особистості в соціокультурних процесах, аналізується духовна культура як складний процес створення та осягнення людиною культурної реальності. Нова освітня модель спрямована на відкриття механізмів культурного вдосконалення людини, реальних і конкретних способів досягнення цієї мети.

Незважаючи на якісно новий етап розвитку сучасної методики викладання літератури (контекстний аналіз, інноваційні методи й технології навчання та інше), простежується низка негативних тенденцій літературного розвитку учнів: відсутність мотивації до читання та проблема формування читацької культури учнів; відсутність ґрунтовних знань про основні культурні та мистецькі явища тощо. Сприяти вирішенню цієї проблеми може розширення змісту, форм і методів викладання літератури з урахуванням специфіки ціннісної картини світу учнів і визначення рівня їхнього літературного розвитку. При цьому ключової ролі набуває формування культурологічної компетентності старшокласників під час аналізу художніх текстів на уроках української літератури.

У Концепції літературної освіти одним із визначальних принципів вивчення літератури є культурологічний, який забезпечує розширення кругозору учнів, визначення місця літератури серед інших видів мистецтва та в духовній культурі народу й людства загалом. Важливим для формування світогляду й загальної культури учнів є розгляд літературних творів не тільки як самостійних художніх текстів, але й у контексті вітчизняної і світової літератури, історії мистецтва, філософської думки, у взаємозв'язках з іншими текстами й мистецькими явищами, як живопис, музику, кіно та ін. Тому з погляду нашого дослідження визначальним є завдання формування знань про специфіку літератури як виду мистецтва, розвиток

умінь і навичок сприймати, аналізувати та інтерпретувати літературний твір у культурологічному контексті, у зв'язку з іншими видами мистецтва, формування читацької культури, творчих здібностей, культури ведення діалогу з твором мистецтва.

У методиці викладання літератури в школі проблема вивчення її як мистецтва у зв'язках з іншими його видами порушувалася давно. Так, В. Стоютін рекомендував роботу над літературним твором коментувати фактами з епохи цього твору, додавати матеріали з інших видів мистецтва відповідної історичної доби. В. Голубков висловлював думку про необхідність розширювати мистецтвознавчі уявлення учнів у зв'язку із завданням вивчення історико-літературного курсу. Якщо М. Кудряшов активно впроваджував у методику поняття «міжпредметні зв'язки» й «ілюстрування» іншими видами мистецтва, то В. Станчек, Д. Верхолах та інші були прибічниками рівноправності усіх видів мистецтва на уроках літератури, оскільки, на їхню думку, лише рівноправний союз усіх видів мистецтв, сприяє більш ефективній літературній та естетичній освіті [6, с. 23].

Літературі належить особлива позиція й роль у системі видів мистецтва, у їхніх взаємозв'язках і взаємодіях. Кожен вид мистецтва як духово-творча діяльність за своєю природою поліфункціональний і, зазвичай, тісно пов'язаний із якоюсь окремою функцією – креативною, комунікативною, аксіологічною, пізнавальною, гедоністичною тощо. Література з-поміж інших видів мистецтва вирізняється тим, що поєднує в собі весь комплекс його функцій у повному вигляді. Звідси – її здатність охоплювати всі сфери й аспекти буття, виражальна універсальність її художньої мови, хоча в чуттєвій повноті й конкретності вираження окремих сторін буття вона може поступатися іншим видам мистецтва (наприклад, скульптурі – у пластичності вираження, малярству – у його візуальній барвистості, музиці – в емоційній наснаженості тощо). Засоби виразності в словесному мистецтві створюють більш узагальнене відтворення чуттєвої реальності, певною мірою наділене специфічною синтетичністю. Література за своєю природою є мистецтвом часово-просторовим, воно, як визначає у своїх працях М. Бахтін, вводить час у простір, а простір у час, поєднує їх у феноменальну цілісність [6, с. 26].

Культурна комунікація нерозривно пов'язана з культурологічною компетентністю, сенс якої полягає у творчому засвоєнні й осмисленні всього цінного як у культурі свого народу, так і в інших культурах. Одним із базових компонентів поняття *«культурологічна компетентність»* є дефініція *«компетентність»*, поряд із якою в науковій літературі широко використовується термін *«компетенція»*. У визначенні двох останніх термінів є багато різночитань. Загалом компетентність тлумачиться як атрибут професіоналізму. Її слід розглядати з двох позицій: як рівень професійного розвитку суб'єкта і як елемент його загальної психічної характеристики. Це важливе перетворення особистості, яке відбувається під час освоєння професійної діяльності.

У Державному стандарті базової та повної загальної середньої освіти поняття «компетенція» та «компетентність» мають такі дефініції: «компетенція – суспільно визнаний рівень знань, умінь і навичок, ставлень у певній сфері діяльності людини»; «компетентність – набута в процесі навчання інтегрована здатність учня, що складається зі знань, умінь, досвіду, цінностей і ставлення, що можуть цілісно реалізовуватися на практиці» [3].

Науковці дають різні визначення понять «компетенція» та «компетентність», що відбивається на сутності характеристики цих понять. В. Шадриков справедливо відзначає, «відмінності спостерігаються в розумінні компетентності як актуальної якості особистості або прихованих психологічних новоутворень; предметної наповнюваності компетенцій як системних новоутворень, якостей особи». Коли йдеться про компетентність як результат опанування знань, умінь, досвіду, акцент робиться на тому, якими повинні бути ці знання, уміння, досвід. Коли розглядаються компетенції як особистісні новоутворення, на першому плані постають питання їхньої структури, складників і зв'язку між ними. Коли ж йдеться про компетентії, які повинні бути сформовані в освіті, тоді виділяється їх певна кількість.

Зокрема, І. Зимня, ґрунтуючись на працях вітчизняних психологів виділяє три групи компетентностей: особистісні – компетентності, які стосуються самого себе як особистості, як суб'єкта життєдіяльності; комунікативні – компетентності, які стосуються взаємодії людини з іншими людьми; діяльнісні – компетентності, які стосуються діяльності людини, яка проявляється у всіх її типах і формах [4, с. 125].

У відповідності до розподілу змісту освіти на загальний метапредметний (для всіх предметів), міжпредметний (для циклу предметів чи освітніх галузей) та предметний (для кожного навчального предмета), А. Хуторський виділяє трирівневу ієрархію компетентностей: ключові, загальнопредметні, предметні. Набір ключових компетентностей визначається соціумом, для різних країн він є різним і залежить від ціннісних орієнтацій, світогляду окремого співтовариства [7, с. 217].

Для розуміння суті понять компетенція – компетентність і відношень між ними важливо усвідомити, що «компетентність є комплексною характеристикою особистості, яка має конкретні знання в певній галузі, а компетенції – це сума знань, умінь та характерних рис, що дозволяє особистості виконувати певні дії» [5]; компетенції – це знання й уміння в певній сфері, а компетентність – якісне застосування компетенцій у практичній діяльності аналізу твору.

Компетентності тісно пов'язані між собою. Оволодіваючи якимось способом діяльності, учень отримує досвід інтеграції різноманітних результатів освіти (знань, умінь, навичок, цінностей тощо) та постановки мети [1, с. 57].

Культурологічний принцип забезпечує розширення кругозору учнів, визначення місця літератури в усьому розмаїтті родів і жанрів серед інших видів мистецтва та в духовній культурі народу.

Предмет «Українська література» посідає особливе місце в шкільній освіті: він дає учням знання про світобудову, ставить акцент на смислових і світоглядних аспектах, допомагає знайти ціннісні орієнтири. Крім того, словесник навчає «учня читати, працювати з додатковою літературою, мислити, говорити, аргументувати, висловлювати думки з приводу побаченого та почутого». Тому, українська література як шкільна дисципліна може стати дієвим засобом усебічного розвитку особистості учнів, зокрема й формування в них культурологічної компетентності [1, с. 57].

Реалізація культурологічного принципу навчання української літератури передбачає висвітлення зв'язків літератури з філософією, міфологією, фольклором, звичаями, віруваннями, культурними традиціями різних народів і національностей. Ці зв'язки становлять ядро культурологічної лінії та потребують добору відповідного текстового та ілюстративного матеріалу, зокрема відомостей з історії, мови, музики, живопису, власного життєвого досвіду учнів.

На думку Є. Бондаревської, культурологічний підхід – це основний метод проектування особистісно орієнтованої освіти, компонентами якої є: ставлення до дитини як до суб'єкта, здатного до культурного саморозвитку; ставлення до педагога як до посередника між дитиною і культурою, здатного надати дитині підтримку в самовизначенні й розвитку; ставлення до освіти як до культурного процесу, рушійними силами якого є особистісні смисли, діалог і співробітництво його учасників; ставлення до школи як до цілісного культурно-освітнього простору, у якому відтворюються культурні зразки життя, здійснюється виховання культурної людини [2, с. 217].

На уроках української літератури учні пізнають культуру, побут, традиції інших народів, знайомляться із загальнолюдськими цінностями, що сприяє вихованню старшокласників у контексті «діалогу культур» і розвитку культурологічної компетентності.

Розгляд тематики та проблематики літературного твору із залученням інших видів мистецтва значно розширює діапазон вражень, уявлень, думок, почуттів учнів. Завдання вчителя полягає в тому, щоб допомогти учням помітити всі культурні шари тексту й допомогти почути якомога більше голосів твору. Тематичний принцип зближує різні види мистецтва, наближає вивчення літературного твору до контекстного [8, с. 22].

Формування культурологічної компетентності старшокласників дає можливість розглядати літературний твір у контексті світової культури, яка може бути моделлю інтерпретації дійсності, у котрій можна знайти відповіді на питання щодо сутності літератури як мистецтва слова.

Культурологічну компетентність старшокласників можна трактувати як сформовану якість особистості, що надає можливість фахівцю:

- відчувати себе об'єктом культурно-історичного процесу;
- бути всебічно освіченим, мати пізнання в різних галузях науки й мистецтва;
- розуміти закономірності розвитку культури як процесу створення, збереження й трансляції загальнолюдських цінностей;

- орієнтуватися в традиціях, реаліях, звичаях, духовних цінностях не тільки свого народу, але й інших націй;
- уміти спілкуватися в сучасному світі, оперуючи культурними компонентами й образами різних народів, ефективно здійснювати міжмовну, міжкультурну професійну комунікацію.

Дидактичними матеріалами для української літератури можуть служити твори декоративно-прикладного мистецтва, живопису, музики, літератури, які впливають на емоційну сферу людини. Саме емоційна сфера людської особистості, ті почуття, що становлять моральну основу людини, повинні стати об'єктом глибокого, усвідомленого та всебічного вивчення на уроках літератури.

Різноманітні форми існування культурологічної інформації в структурі літературно-художнього твору визначають і різноманітність прийомів роботи з нею. Це такі прийоми, як культурологічний коментар (наприклад, коментар застарілих слів, які зустрічаються у творі); культурологічна довідка (якщо потрібно – розгорнуте пояснення чогось); культурологічна характеристика літературного образу; постановка проблемних питань, за допомогою яких культурологічний матеріал пов'язують із аналізом твору; культурологічний аналіз, побудований на зіставленні художнього тексту з першоджерелом.

Використання творів мистецтва (музика, живопис, кіно, театр, архітектура, скульптура тощо) як об'єкта дослідження, описів, дидактичного та ілюстративного матеріалу на уроках літератури також сприяє формуванню культурологічної компетентності учнів. Твір мистецтва несе в собі не тільки відбиток особистості автора, його індивідуальне бачення світу, але й слід певної історичної епохи, акумулює зріз національно-культурних традицій, є частиною національно-культурної самосвідомості народу.

Мова і культура, поєднуючись у навчальному процесі, забезпечують збагачення словникового запасу учнів мистецтвознавчими термінами, словами з культурним компонентом; розвиток зв'язного мовлення; створення передумов спілкування в соціально-культурній сфері. Залучення до шедеврів світового мистецтва поступово формує в учнів почуття краси, добра, справедливості, поваги до рідного народу, виховує розуміння наступності з традиціями кращих досягнень світової культури.

Розвиток психологічних та інтелектуальних можливостей учнів створює умови для досягнення вищого рівня сприйняття, розуміння, інтерпретації художнього твору, що свідчить про високу читацьку компетентність. Однією із найважливіших передумов її формування є контекстне вивчення літератури, яке полягає у вивченні твору в семантичному полі, у котрому проходить онтологічне буття й здійснюється рецепція художнього тексту – у зв'язку з тим, що для розуміння явища мистецтва необхідним є бачення, розуміння, знання умов його творення, а значить – і його вивчення в школі має бути контекстним. При цьому найважливішими видами контексту визначають біографічний, культурологічний, літературознавчий, особистісно-значущий.

Отже, саме культурологічний контекст як семантичне поле, у якому виникає й естетичним явищем якого є художній твір, що розглядається як явище й етап певного періоду розвитку світової культури, забезпечує розуміння глибини твору й універсальності літератури як виду мистецтва, а формування культурологічної компетентності є необхідною умовою і стимулом літературно-естетичного розвитку читача.

Література

1. Богосвятська А. Методика компетентнісного викладання на уроках літератури / А. Богосвятська // Зарубіжна література в школах України. – 2012. – № 7–8. – С. 56–63.
2. Бондаревская Е. Педагогика : личность в гуманистических теориях и системах воспитания / Бондаревская Е. – Ростов-на-Дону : [б. и.], 1999. – 560 с.
3. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти / Постанова Кабінету Міністрів від 23.11.2011 № 1392. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show>.
4. Зимняя И. Педагогическая психология : [учебное пособие] / Ирина Зимняя. – Ростов-на-Дону : Издательство «Фенікс», 1997. – 480 с.
5. Овсієнко Л. Сутність понять «компетенція», «компетентність», «компетентнісний підхід», «якість освіти» у світлі сучасної освітньої парадигми / Л. Овсієнко // Науковий вісник Донбасу (педагогічні науки) / [Електронне видання]. – Режим доступу : nvd.luguniv.edu.ua/archiv/№№22/13olmsop.pdf.
6. Художня література в контексті світової культури : методичний посібник / [автори : Т. Яценко, З. Шевченко]. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 136 с.
7. Хуторской А. Дидактическая эвристика. Теория и технология креативного обучения / Андрей Хуторской. – М. : Издательство МГУ, 2003. – 416 с.
8. Шевченко З. Загальнокультурний контекст вивчення української літератури у 8-9 класах на факультативних заняттях / З. Шевченко // Українська мова і література в школі. – 2013. – № 4 . – С. 20–23.

References

1. Bohosviatska A. Metodyka kompetentnisnoho vykladannia na urokakh literatury / A. Bohosviatska // Zarubizhna literatura v shkolakh Ukrainy. – 2012. – № 7–8. – S. 56–63.
2. Bondarevskaja E. Pedhohika : lichnost v humanisticheskikh teoriiakh i sistemakh vospitaniia / Bondarevskaja E. – Rostov-na-Donu : [b. i.], 1999. – 560 s.
3. Derzhavnyi standart bazovoi i povnoi zahalnoi serednoi osvity / Postanova Kabinetu Ministriv vid 23.11.2011 № 1392. [Elektronnyi resurs] / Rezhym dostupu : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show>.

4. Zimniiaia I. Pedagogicheskaia psikhologhiia : [uchebnoe posobie] / Irina Zimniiaia. – Rostov-na-Donu : Izdatelstvo «Feniks», 1997. – 480 s.

5. Ovsienko L. Sutnist poniat «kompetentsiia», «kompetentnist», «kompetentnisnyi pidkhid», «iakist osvity» u svitli suchasnoi osvitnoi paradyhmy / L. Ovsienko // Naukovyi visnyk Donbasu (pedagogichni nauky) / [Elektronne vydannia]. – Rezhym dostupu : nvd.luguniv.edu.ua/archiv/№№22/13olmsop.pdf.

6. Khudozhnia literatura v konteksti svitovoi kultury : metodychnyi posibnyk / [avtory : T. Yatsenko, Z. Shevchenko]. – K. : Pedagogichna dumka, 2012. – 136 s.

7. Khutorskoi A. Didakticheskaia evristika. Teoriia i tekhnologhiia kreativnoho obucheniia / Andrei Khutorskoi. – M. : Izdatelstvo MHU, 2003. – 416 s.

8. Shevchenko Z. Zahalnokulturnyi kontekst vyvchennia ukrainskoi literatury u 8-9 klasakh na fakultatyvnykh zaniattiakh / Z. Shevchenko // Ukrainska mova i literatura v shkoli. – 2013. – № 4 . – S. 20–23.

*Статтю рекомендовано до друку
кандидатом педагогічних наук,
провідним науковим співробітником
Шевченко Зоєю Олександрівною*

Стаття надійшла до редакції 3 листопада 2015 року